

УДК 881.161.2-3.09

ОЛЕКСАНДР ГАЛИЧ,
доктор філологічних наук, професор
(м. Рівне)

**«Голоси цикад – загадкові голоси вічності»
в щоденниках Олеся Гончара**

У щоденниках Олеся Гончара широко представлена українська фауна, вона налічує десятки тварин, птахів, комах, зокрема й екзотичних, що рідко трапляються на нашій території. Однією з таких комах є цикада, яка зустрічається на південному березі Криму. Спостереження за цикадами часто відбивають настрій автора, є суголосними його переживанням, думкам, творчим задумам, їхній реалізації. Записи Олеся Гончара продовжують літературну традицію, що веде початок з Езоп та Анакреонта.

Ключові слова: щоденник, цикада, настрій, традиція, довкілля.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Актуальність цієї праці має безпосереднє відношення до тих суспільно-політичних змін, які відбулися в Україні після здобуття нею незалежності у 1991 році. Саме завдяки цій історичній події для нашої держави з'явилася можливість надрукувати без купюр щоденникові записи багатьох українських письменників, значна частина яких тривалий час незаслужено замовчувалася. Щоденник – це мобільний жанр мемуарної літератури, що очима автора відображає важливі громадсько-політичні процеси, які відбувалися в суспільному розвитку держави та світу, відбиває його погляди на творчий процес і творчість окремих письменників, українських і не тільки, розкриває світобачення і світовідчуття автора, подає відгуки на прочитані книги, переглянуті кінофільми та театральні вистави. Інколи навіть звернення до відтворення флори і фауни допомагає глибше простежити внутрішній світ автора, пов'язати його з існуючими у світовій літературі традиціями.

Будучи невід'ємною частиною мемуарної творчості, щоденник несе в собі головні її особливості: суб'єктивність, ретроспективність, документальність, наявність двох часових планів, відсутність одного часового виміру, концептуальність. Окремі з цих рис у щоденниках виявляють себе інакше, ніж в інших жанрах мемуарної літератури. До того ж сам щоденник має і власну специфіку, яка не виявляє себе в інших жанрах: це – відносна регулярність записів, цілісність,

уривчастість, фрагментарність, інколи обірваність, незавершеність думки тощо. Одним із таких творів, є щоденник Олеся Гончара, що побачив світ на початку XXI століття, уже після смерті його автора і охоплює 52 роки життя автора з 1943 по 1995 рік. Образ комахи – цикади – в щоденнику цього письменника продовжує понад двотисячолітню традицію в європейських літературах.

Цикада – невеличка комаха, що зустрічається на всій території України, а особливо часто – на південному березі Криму. З цією комахою пов'язаний давньогрецький міф про змагання двох музикантів Евна та Аристона. Коли під час гри на арфі у Евна розірвалася струна, то несподівано з'явилася цикада, чий спів приніс перемогу Евну. Цей міф започаткував традицію, героєм якої є цикада. Пізніше з'явилася байка Езопа «Мурашка і Цикада». Потім – вірш Анакреонта «Цикада»: «Та й щаслива ж ти, цикадо! / У високім верховітті, / Чисту випивши росинку, / Вільно співи ти ведеш. / Все твое, що є навколо, / Все, що бачимо на полі; / Хліборобові ти люба – Бо не шкодиш ти йому. / Смертні всі тебе шанують, / Літа віснице весела. / Мила ти ласкавим Музам, / Любить Феб тебе так само, / Спів даруючи дзвінкий. / Ти й не старієш, премудра / Піснелюбка земнородна; / Ти безпристрасна, й безкровна, / Майже рівна ти богам [1, с. 152] (переклад Г. Кочура. – О. Г.).

Стародавній міф, твори Езопа та Анакреонта породили традицію оспівування цикади в багатьох європейських літературах (А. Кантемір, М. Ломоносов, Г. Державін, Л. Глібов, М. Волошин, О. Мандельштам, Леся Українка, О. Донченко та ін.).

Аналіз досліджень і публікацій... Документальна література також не цурається відображення цикад на своїх сторінках. Прикладом можуть послужити щоденники Олеся Гончара, 100-річчя від дня народження якого відзначається цього року. Щоденник як окремий документальний жанр у творчості класика української літератури другої половини ХХ ст. досліджували Є. Баран, А. Галич, В. Галич, М. Степаненко та ін. Проте ніхто із зазначених науковців про світ цикад у non fiction Олеся Гончара нічого не писав.

Формулювання цілей статті... Отож, метою цієї публікації є спроба передати роль цикад / коників, відтворених у щоденниковій спадщині Олеся Гончара, чим була продовжена літературна традиція, що налічує понад дві з половиною тисячі років.

Виклад основного матеріалу... Ця невеличка комаха – цикада – достатньо часто зустрічається в щоденниках Олеся Гончара. Уперше про неї автор документального твору згадує в записі від 19 червня 1964 р., коли йому довелося по дорозі в Індонезію в складі радянської

делегатії провести ніч в Ташкенті: «Нічна музика цикад – це Ташкент. Його сади, його чари. Дзюрчить у темряві садів вода, сюркочуть коники азіатські, наче наші, українські, степові, слухав би всю ніч [2, с. 330]. Голоси цикад у Ташкенті нагадали письменнику сюркотання степових коників в Україні. Наступну ніч Олесь Гончар провів у Делі. У щоденнику знову з'явився запис про коників. На цей раз про індійських: «Місяць не спить. Коники не сплять» [2, с. 331]. Вони вкотре нагадують українському письменнику про рідну землю, про милу його серцю Полтавщину. Перебуваючи у вересні 1966 р. у Болгарії, Олесь Гончар знову почув цвірінчання коників: «... Поруч готелю тут же десь у бур'янах та виноградниках сиво, споконвічно цвірінчать коники» [2, с. 392]. Їхні споконвічні звуки нагадали автору щоденника про український степ, який він не раз оспівав у художніх творах: «Нагадують, щоб про степ не забував» [2, с. 392]. Для нього, як людини, що виросла в степовій частині України, степ завжди посідав важливе місце у творчості. Зорові, слухові пластичні образи, зокрема й комах, таких як цикад, коників, надихали письменника на творчу працю.

Проте переважна більшість записів, у яких зустрічаються цикади або коники, пов'язана з Кримом. Зокрема, 27 жовтня 1970 року письменник занотував: «Бажан скаржиться: в Ялті йому не давала працювати ночами цикада. Торік заважала тамтешня собака. Цілі ночі гавкала» [3, с. 72]. Олесь Гончар пов'язав ці скарги з віком Миколи Бажана: «Ось що таке за – шістдесят!» [3, с. 72].

Самого автора щоденників цвірінчання цикад ніколи не дратувало: «З вечора цикади цвірчали в бур'янах так невтомно, так гармонійно. Невтомністю своєю дивують...» [3, с. 155]. У їхніх звуках Олесь Гончар відчував певну гармонію. До того ж голоси цикад він чув і в рідних краях, на Полтавщині, де пройшло його босоноге дитинство. 28 липня 1973 р., коли було здійснене цей запис, він додав: «І є в усьому цьому якась тайна, мудра тайна природи» [3, с. 155]. Інколи замість цикад письменник згадував про коників, звуки яких, як і цикад, він також любив: «Люблю тріскотнечу коників – не знаю чому. Є в них, у їхньому сюрчанні, щось гаряче, мудре, вічне. Вони ніби від сонця! І ось дізнаюся, що і Анакреонт любив, складав навіть оду цикаді. Зараз спів комах уже записують на платівки» [3, с. 317].

Коли у 1980 році Олеся Гончар після багатолітньої перерви, пов'язаної з тим, що медики не дозволяли йому їздити до Криму, прибув на півострів, то в щоденнику залишився такий запис: «А тепер знову ось ця ніч з олеандрами, шумом прибою, радісними голосами цикад і місяцем в небі, що очистилося від хмар і зробило одразу весь

світ таким просторим!» [3, с. 245]. Він радів відпочинку в цьому райському куточку України, ретельно нотував побачене й почуте в Криму, тому докладно фіксував місцевий пейзаж, роблячи акцент на його флорі: «Те, що люблю, все тут є: і цей шар природи, і вічний гомін стихії, і той самий дух південної ночі з пахощами її квітів, трав, субтропічної рослинності... Всі багатства світу мовби зібралися тут на радість і втіху тобі. Ось скеля, вулканічна порода стікає масивно до моря, горбиться сіро серед кипарисів молоденьких. На горі силуетом дерево оливи розкинуло віття, а стовбур міцний, як кістка, і кривулястий проріс, ніби з античності...» [3, с. 425]. Запис від 19 серпня 1980 р. закінчується словами: «А з кущів – цикади, цикади!» [3, с. 425]. Із запису видно, що голоси цикад приносили письменнику велику насолоду.

Олесь Гончар у записі від 23 серпня 1980 р., продовжуючи античну традицію, складає своєрідну хвалебну високопоетичну оду цикаді, що жила на кипарисі поблизу будинку, у якому поселили письменника, голос якої він чув щонаочі: «А оркестри цикадні втоми не знають, ними переповнена вся тиша ночі. І місяць у небі заслухавсь... На одному дереві цикада живе. Ми бачимо її: ледь помітна, прилипла на сірому стовбурі й притихла. Не летить, не втіка. На другий день теж на сім самім дереві її застаєм, тільки трохи вище. Відійдем – і вже деренчить на весь парк. І на третій ранок. Ще здалеку чуємо й гукаємо:

– Це вона!

Підійдем до дерева – і справді вона тут. Така вірність! [3, с. 426].

Відвідавши через рік знайомі місця в Айвазовському, Олесь Гончар не забув про минулорічну цикаду: «Крутов'зі сиві оливи на одній із терас. Люблю дивитись на них: дерева античності. ... А де ж цикада наша? Де наша весела цикада, що торік раз у раз тут нас зустрічала, приліпившись на сірій корі кипариса?» [3, с. 475]. Цикади в Криму, сиві оливкові дерева український письменник прямо пов'язує з часами античності: «Еллада і Рим постають крізь їхню задуму. А ніч їм додає таємничості. Щось епічне з'являється в їхніх повитих сутінню, ніби танучих, силуетах» [3, с. 475]. Сріблясті кримські оливи нагадували Олесеві Гончару верби в Сухій, що на Полтавщині, де пройшло його дитинство. Кримський пейзаж, безмежжя моря та небес примушували письменника задумуватися про вічність, ніби продовжуючи цим самим існуючу в літературі давню традицію, що бере початок у світі античності.

Через кілька років, 5 серпня 1982 р., Олесь Гончар у щоденнику зазначив: «...Бабки-цикади, – мабуть, сучасниці динозаврів, – численно з'явившись над луками, грають у теплому вечірньому небі» [3, с. 528].

Відтворюючи пейзажний міні-етюд, письменник співвідносить цикаду з тими далекими прачасами, коли на світі ще не було людини. Й одразу ж переходить до античності, згадуючи про таку естетичну категорію як катарсис: «Грецькі автори знали катарсис. То, звичайно, було геніальне відкриття. А чому так рідко відчуваемо силу катарсису в сучасних авторів? Невже і в цьому винна епоха?» [3, с. 528]. Так через низку асоціативних зв'язків, які часом важко простежити, автор щоденника переходить від згадки про невеличку комаху цикаду до аналізу стану сучасної йому літератури.

Прибувши знову до Айвазовського в Криму, Олесь Гончар зазначив: «Вічна цикада сухо й приємно тріщить» [3, с. 530]. Наголос на означенні «вічна» пов'яже цикаду з далекими часами античності. Разом з письменником до Криму вперше приїхала онука Леся, Олесь Гончар поспішає познайомити її з природою півострова, і, звичайно ж, з цикадою.

Відвідавши вкотре Айвазовське в Криму, Олесь Гончар 24 серпня 1985 р. занотовує: «Чайка кигиче за вікном так жалібно, із зовсім людськими інтонаціями» [4, с. 66]. Далі йде лірична мініатюра «Вечір в Айвазовському», важливу роль у описі природи в якій відіграють звуки цикад: «Під зірками великий пласт темряви – то море. Деренчать цикади. Злегка пошумлює десь унизу прибій. З більярдної чути характерне клацання – там ганяють шари... Ліхтарі вихоплюють з ночі фрагменти кипарисів, алей, квітників. Спокій у природі, приморська серпневість» [4, с. 66].

Запис від 10 вересня 1986 р. складається лише з одного речення: «І знов вечір, теплий південний вітер і – цикади, цикади – найкраща музика світу» [4, с. 117]. Із тексту незрозуміло, де відбуваються події, схоже, що не в Криму, а десь на півдні України. Головне, що тут знову бринить захоплення від співу цикад, який видається автору щоденника найкращою музикою світу.

У вересні 1987 року Олесь Гончар побував у Австрії. Сільська місцевість поблизу столиці цієї держави нагадала йому рідні краї: «Вечір під Віднем (Мауербак). Коники – справжні інтернаціоналісти: австрійські сюрчать зовсім по-українському. І сіно, скошене в тутешніх левадах, має пахоці полтавського» [4, с. 160]. Сюркотання австрійських коників нагадало йому звучання полтавських коників, так само запах сіна виявився схожим на той, який був у рідних краях.

Востаннє про цикад на українській землі Олесь Гончар згадав у вересні 1989 р. Перебуваючи знову на відпочинку в Айвазовському, він занотовує короткий зміст прочитаних газет, де йдеться про виступи на з'їзді Руху І. Драча, Д. Павличка, С. Конєва. Потім записує про

телеграму із запрошенням до Москви на пленум, куди письменник вирішив не їхати: «Бо тут – місяць в небі над морем! Ніч повна поезії... Чую шум моря. Чую голоси цикад – загадкові голоси вічності... Це мій найкращий пленум!» (запис від 15 вересня 1989 р.) [4, с. 254]. 22 вересня знову йдеться про цикад: «...Ніч. Прищухли цикади» [4, с. 256]. Продовження запису таке: «Слухаю шторм, його ритмічні удари. Яка могутня сила пропадає марно! Колись вона слугуватиме людині. То буде краща розумніша планета» [4, с. 256]. Цикади, шторм на Чорному морі примусили письменника задуматися над майбутнім. І думає він не про себе особисто, а про майбутнє всього людства. Так, згадуючи про маленьку комаху, Олесь Гончар мислить планетарними масштабами.

Прикметно, що й в одному з останніх записів у щоденнику, зробленому 4 липня 1995 р., за десять днів до відходу у вічність, Олесь Гончар поетично відгукнувся про коників: «Коли звернув зі стежки в густі трави, то коники так і бризнули з-під ніг! Яка таки гарна в нас мова: коники б р и з н у л и з-під ніг!» [3, с. 576].

Езоп, Анакреонт, Кантемір, Ломоносов, Державін, Глібов, Волошин, Мандельштам, Леся Українка, Донченко, як і багато інших попередників Олесь Гончара, писали про цикаду. Однак всі вони присвятили цій комасі художні тексти. Український письменник відтворив її образ в документальному творі – щоденнику, що його вів понад п'ятдесят років. Інтерес Олесь Гончара до цієї комахи не випадковий, адже цикада в античній Греції символізувала безсмертя. Згідно з міфами, цикада мала тривалий життєвий цикл. Стародавні греки думали, що в цієї комахи немає крові, а їсть вона лише росу. Проводжаючи в останню дорогу померлих, для забезпечення безсмертя їм у рот клали цикаду.

Висновки... Для Олесь Гончара цикада – це символ вічності. Голоси цих комах передають гармонію природи. Образ цикади / коника у нього надзвичайно багатозначний. Для письменника, чії записи в щоденнику переважно стосувалися суспільно-політичних, екологічних, мовних, культурних, літературних, творчих проблем, звернення до фауни, зокрема до цикади / коника було не випадковим. Дуже часто образи комах нагадували митцю світ його дитинства, були суголосними його настроям, емоціям, переживанням, творчим задумам. Окремі записи про цикад є викінченими художніми мініатюрами з яскраво вираженою образністю, метафоричністю, асоціативністю. По суті, щоденникові нотатки Олесь Гончара – це продовження світових традицій, спадкоємність оспівування маленької істоти – цикади. Ці традиції налічують понад дві з половиною тисячі років й існують у

багатьох європейських літературах, об'єднуючи різні епохи й різні регіони.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антична література: Хрестоматія / упорядник О. І. Білецький. [2-ге вид.]. Київ: Радянська школа, 1968. 612 с.
2. Гончар О.Т. Щоденники: у 3-х т.: Т. 1 (1943 – 1967). [2-ге вид, випр.]. Київ: Веселка, 2008. 455 с.
3. Гончар О.Т. Щоденники: у 3-х т.: Т. 2 (1968 – 1983). [2-ге вид, випр.]. Київ: Веселка, 2008. 607 с.
4. Гончар О.Т. Щоденники: у 3-х т.: Т. 3 (1984 – 1995). [2-ге вид, випр.]. Київ: Веселка, 2008. 646 с.

References:

1. Antychna literatura: Khrestomatiia / uporiadnyk O. I. Biletskyi. [2-he vyd.]. Kyiv: Radianska shkola, 1968. 612 s.
2. Honchar O.T. Shchodennyky: u 3-kh t.: T. 1 (1943 – 1967). [2-he vyd, vypr.]. Kyiv: Veselka, 2008. 455 s.
3. Honchar O.T. Shchodennyky: u 3-kh t.: T. 2 (1968 – 1983). [2-he vyd, vypr.]. Kyiv: Veselka, 2008. 607 s.
4. Honchar O.T. Shchodennyky: u 3-kh t.: T. 3 (1984 – 1995). [2-he vyd, vypr.]. Kyiv: Veselka, 2008. 646 s.

Summary

Oleksandr Halych

«Voices of Cicadas – Mysterious Voices of Eternity» in the Diaries by Oles' Honchar

In the diaries by Oles Honchar the Ukrainian fauna is widely represented; it includes dozens of animals, birds, insects, including exotic ones that rarely occur in our territory. One of these insects is the cicada, which occurs on the southern coast of the Crimea. Observation of cicadas often reflects mood of the author, is coherent with his experience, thoughts, creative plans, their implementation. The notes by Oles Honchar continue the literary tradition that begins with Aesop and Anacreont.

Key words: *diary, cicada, mood, tradition, environment.*

Дата надходження статті: «03» квітня 2018 р.

Дата прийняття до друку: «27» квітня 2018 р.